

ALLAH'IN İSİMLERİNİN TEVKİFİLİĞİ VE KEMALPAŞAZÂDE'NİN TARTIŞMADAKİ KONUMU

Özkan TEKİN

MEB Öğretmen,

ozkantekin36@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0327-7000>

Article Types / Makale Türü:

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 26/02/2022

Accepted / Kabul Tarihi: 01/05/2022

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1079717>

ALLAH'IN İSİMLERİNİN TEVKİFİLİĞİ VE KEMALPAŞAZÂDE'NİN TARTIŞMADAKİ KONUMU

ÖZ

Şemseddin Ahmed b. Süleyman Kemalpaşazâde (öl. 1534), Osmanlı döneminin büyük âlim, filozof ve Şeyhülislamıdır. Kemalpaşâde, “Risâle fî Beyâni Enne Esmâellâhi Teâlâ Tevkîfiyyetün” adlı risalesinde Allah’ın isimlerinin tevkîfi mi, yoksa kıyâsî mi olduğu tartışmasında bazı problemleri noktaları analiz ederek açıklığa kavuşturmak istemiştir.

Tevkîfi isim, dinî naslarda bulunan yani şâri’ in Allah hakkında kullanılmasına izin verdiği isimdir. Bu konuda içtihad olası görülmediği gibi kıyas da caiz görülmemiştir. Kıyasî isim ise, aklın, Allah hakkında fiil ve sıfatlardan hareketle ürettiği isimdir. Burada kastedilen, Allah’a nispet edilen isimlerin vahiyde bildirilenler ile sınırlı olmayıp, bu tür isim ve sıfatların Allah’ın kendisi için kullanmadığı müteradif lafızlara uyarlanması yoluyla elde edilen isim ve sıfatlardır.

Kemalpaşazâde’nin esmâ-i hüsnâya dair tutumu üç açıdan incelenebilir: (i) Allah’ın isimleri tevkîfi mi yoksa kıyâsî midir? Burada Allah için kullanılması mümkün olan isimlerin vahiyde bildirilenler ile sınırlı olup olmadığı soruşturulmaktadır. Kemalpaşazâde’nin mesele hakkında Bâkîllânî, Gazzâlî, Fahreddin Râzî ve Âmidî gibi görüş belirten âlimlere dair tahlil ve değerlendirmeleri ele alınmıştır. (ii) Kemalpaşazâde’nin “Kim bu isimleri (esmâ-i hüsnâ) sayarsa cennete girer” hadisi hakkındaki yorumu ve bu hususta takip ettiği görüş tetkik edilmekte, esmâ-i hüsnânın sayısı ve sayımı yapılmaktadır. (iii) Âkil, Ârif, Çalab, Fakîh, Hüdâ, Vâcibü’l-vücûd gibi isimlerden Allah hakkında kullanılması câiz olanların neler olduğu araştırılmakta ve bu düşüncelere klasik kaynaklar ışığında verilen cevaplar değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Allah’ın İsimleri, Tevkîflik, Kıyasîlik, Kemalpaşazâde

THE APPROACH OF TAWQIF ON ALLĀH’S NAMES AND KAMĀL PASHAZĀDA’S POSITION IN THE DISCUSSION

ABSTRACT

Shams Al-din Ahmed b. Suleyman Kemalpaşazâde (born in 1534), was a great scholar, philosopher and Shaykh al-Islam who grew up in the Ottoman period. Kemalpaşazâde, in his pamphlet named “Risâle fî Beyâni Enne Esmâ Allahi tawkîfiyyetun”, wants to clarify some problematic points by analyzing and discussing whether the names of Allah are tawkiif or comparative (qiyasî).

The tawkiif name is the name that the sharî allowed to be used about Allah, that is, it is found in religious texts. In this regard, ijthad is not considered possible, and qiyasî is not permissible. The comparative noun (qiyasî) is the name that the mind produces about Allah based on actions and attributes. Here, Allah’s names and attributes about Himself are not limited to what is revealed in the revelation; It is an adaptation to mutaradif (synonymous) words that Allah does not use for Himself.

His attitude towards esmâ-i husnâ can be analyzed from three aspects: (i) Are the names of Allah Tawkiif or qiyasî? In other words, it is whether the names that can be used for Allah are limited to what is revealed in the revelation. Kemalpaşazâde’s analysis and evaluations will be made on scholars who expressed their views on the issue, such as al-Bakillâni, al-Gazzâlî, al-Razi, Âmidî, al-Jurjânî, al-Dawanî... and finally İbn Hâjib. (ii) By examining Kemalpaşazâde’s interpretation of the Prophet’s hadith “Whoever counts these names (esmâ al-husnâ) will enter Paradise” and which view he followed on this issue; The number and counting (iḥşâ) of Esmâ-i Husnâ will be done. (iii) What are the names that are permissible and not permissible to use words such as “âkil, ârif, çalab, faqih, huda, vajib al-wujûd” about Allah, and will find answers to these ideas in the light of classical sources.

Keywords: Kalam, Names of Allah (Asmâ al-husnâ), Tewkîfi, Qiyasî, Kemalpaşazâde

GİRİŞ

Allah hakkında konuşmak, onun yaratılmış varlıkların özelliklerini taşımaması sebebiyle birtakım güçlükler içermektedir. Allah'ın zâtı ve mahiyeti hakkında hiçbir şey bilmeyen insanın onun hakkındaki bilgisi, yalnızca onun isimleri ve sıfatları sayesinde mümkün olabilmektedir. Zira Allah, ancak kâinat ve insanla olan ilişkisi bakımından tanınabilir. Bu yüzden *esmâ-i hüsnâ*, Allah-âlem ilişkisine ışık tutması ve Allah'ı tanıtmaya bakımından teolojik önem taşımaktadır.¹

Kur'an'ın Allah'a yaptığı nispetler, insana, O'na nispet yapılabileceği konusunda fikir vermektedir. Fakat naslar bunun sınırlarını belirlemediği için bu konuda Müslümanlar arasında bir konsensüs bulunmamaktadır. Bu teolojik boşluğun yol açtığı nedenlerden dolayı konuyla ilgili farklı görüşler dile getirilmiş ve konu süreçte tartışılmıştır.

Naslarda bulunmayan isim ve sıfatların Allah'a nispet edilmesinin caiz olup olmadığı meselesi, kelâm âlimleri tarafından İslam kelimelerinin ilk dönemlerinden itibaren tartışılmıştır.² Allah'ın isim ve sıfatlarının *tevkîfî* mi yoksa *kıyasî* mi olduğu tartışması, İslam kelimelerinin yoğun ilgi gösterdiği bir tartışmadır. Müslümanlar arasında *esmâ* ve sıfatların *kıyasî* olduğunu savunan âlimler görüldüğü gibi, *tevkîfî* olduğunu savunanlar da görülmüştür.³

Bu tartışmanın temelinde Allah'ı tenzih ve takdis gayesinin bulunduğu açık olmakla birlikte, sürecin ilerleyen safhalarında tartışma ekseninde farklı endişeler de gündeme getirilmiştir. Zira kulların bu ilâhî isimleri dua ve ibadet için kullanmaları, bunlardan haberdar olmalarına ve onları bilmelerine bağlıdır.⁴ Çünkü dua ve ibadetlerin kabulü ancak bu isimlerin doğru kullanımı ile mümkündür. Müminler özellikle duada sadece Allah'ın yapıp ettiklerini saymakla kalmaz, buna onu öven şeyleri de ilave ederler. Bundan dolayı Allah'a *Mevcûd*, *Muharrik*, *Müsekkîn* olarak dua edilmediğine, “ey ihtiyaçları gideren, ey şifa veren” gibi onun yüceliğini öne çıkaran ifadelerin kullanıldığına dikkat çekilmiştir.⁵ Bu telkin, Allah'a ilişkin isimlendirmede, isim ve sıfatların sadece doğru olması ve gerçeği ifade etmesi ile yetinilmediğine, bu nispetlerin aynı zamanda övgü içermesi gerektiğine de vurgu yapmaktadır. Öte yandan Allah hakkında yapılan bu nispetlerde ayrıca yergiden uzak durulmasının gerekliliği bir ölçüt olarak gözetilmiştir.⁶

Bu bağlamda gerek *tevkîfîlik* gerekse *kıyasîlik* açısından ihmal edilmeyen ve Müslüman kelimeler arasında sürekli korunan ilke, her iki görüşün de ‘Allah'a yalnızca güzel isimlerin nispet edilebileceğinde mutabık olduğu’ şeklinde olmuştur. Öte yandan *ismin, sıfattan farklı olarak isimlendirilen şey (müsemma) üzerinde onun varlığı dışında bir anlam gerçekliği oluşturmayacağıdır*. Bunlar, Müslüman kelimelerinin hem varlık hem de kavram algılarına ilişkin izler taşımaktadır.

Konuyla ilgili literatür içinde şu eserler önemli bir yer tutmaktadır:

Ebû İshak ez-Zeccâc'ın (öl. 311/923) *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* adlı eseri konuya ilişkin en erken eserlerden birdir. İbn Huzeyme'nin (öl. 311/924) *Şe'nu'd-du'â/el-Esmâ'ü'l-hüsnâ* adlı eseri konuya ilişkin en erken eserlerden bir diğeridir. Ebu'l-Kâsim ez-Zeccâc'ın (öl. 337/949) telif ettiği *İştikâku esmâ'illâh* adlı eseri *esmânın* etimolojik kökenini tespit amacı taşıyan bir eserdir. Kaynaklarda Ebu Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî'nin (öl. 370/981) *Şerhu'l-esmâ'ü'l-hüsnâ* adlı bir eserin bulunduğu belirtilmektedir. Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin (öl. 429/1037-38) *el-Esmâ ve's-sıfât* adlı eseri ve Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (öl. 458/1066) akide ile ilgili *el-Esmâ ve's-sıfât* adlı eseri mevcuttur. Abdülkerîm Kuşeyrî'ye (öl. 465/1072)

1 Orhan Ş. Koloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfîlik-Kıyasîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 231-251.

2 Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esma-i-husna> (20.02.2022).

3 Hamza el-Bekrî, “Esmâ-i Hüsnâ'nın Tevkîfîliği veya Kıyasîliği Hakkında Metodolojik Bir Çalışma”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 3 (2014), 81-113. Problem Esmâ-i Hüsnâ'nın tevkîfîlik veya kıyasîliği başlığıyla incelenmekteyse de isimlerle sıkı irtibatı sebebiyle Allah'ın sıfatları da bu kapsamda ele alınmaktadır.

4 Ebu Hâmid Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*. nşr. *Abdülvehhâb el-Câbî* (Beyrut: Dâr ibn Hazm, 2003), 174, 175.

5 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, 175.

6 Emre Köksal, *Kur'an'da Allah'ın isimleri-cahiliye din kültüründen ilk dönem kelimelerine uzanan süreçte bir değerlendirme* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 57-64.

nispet edilen *et-Taḥbîr fi 't-tezkîr*'in esmâ-i hüsnânın ilk tasavvufî şerhi olduğu söylenmektedir. Ebu Hâmid Gazzâlî (öl. 505/1111) esmâ-i hüsnâ'ya ilişkin *el-Maksadu'l-esnâ* adlı eseri yazmıştır. Fahreddin Râzî (öl. 606/1210), *Levâmu'l-Beyyinât fi Şerhi Esmâillehi ve Sıfat* adlı eseri konuya ilişkin en çok bilinen eserlerdendir. Ayrıca Ebu Şekûr Sâlimî (öl. 460/1068'den sonra), *Temhîd fi beyâni 't-tevhîd* adlı eserinde esmâ-i hüsnâyı müstakil bir başlık altında ele almıştır. Ebu İshâk Saffâr (öl. 534/1139) esmâ-i hüsnâ konusuna *Telhîsü'l-edille li-ḳavâ'idi 't-tevhîd* adlı eserinde yer vermiştir.

Bu araştırma, Kemalpaşazâde'nin kaynaklarını merkeze alan bir literatür incelemesi ve değerlendirmesi şeklinde ortaya konulacaktır. Burada, Kemalpaşazâde'nin kaynakları değerlendirmede objektiflik ilkesini ne oranda gözettiğini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Kemalpaşazâde'nin referansları hakkında yaptığı değerlendirme ve analizler, kaynaklara başvurularak incelenecek ve müellifin konumu, ilgili risalenin sunduğu imkanlar ölçüsünde tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. LİTERATÜRDE ESMÂU'L HÜSNÂ

1.1. KUR'AN'DA ESMÂU'L HÜSNÂ

Kur'an'da Allah, kendisinin isim ve sıfatları ile bilinmesini telkin etmektedir.⁷ Çünkü Allah'ın isim ve sıfatları O'nu en doğru biçimde tanımayı sağlayan verilerdir. Allah'ın kendi zâtı hakkında bilgi vermesi, özelliklerini ifade etmesi ve bizzat kendini tavsifi, insanın onu kendi lisanı ile bilmesini sağlar. O'nun kendisi hakkında yaptığı bu niteleme ve açıklamalar aslında sanatçı hakkında eserinden hareketle edinilebilen yegâne bilgilerdir.

El-Esmâu'l Husnâ tabiri Kur'an'da dört yerde geçer. Bunlar:

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى

“O, Allah ki; O'ndan başka İlah yoktur. En güzel isimler (*Esmâu'l-Husnâ*) da O'nundur.”⁸

Bu ayette en güzel isimlerin Allah'a ait olduğu haber verilmektedir.

وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“En güzel isimler Allah'a mahsustur. O'na o isimler ile duada bulunun ve O'nun isimlerinde haktan ayrılan kimseleri terk ediniz. Onlar işler oldukları şeylere göre cezaya uğrayacaklardır.”⁹

Bu ayette, en güzel isimlerin kendisine ait olduğu bildirilen Allah'ın bu güzel isimlerle anılması ve tespih edilmesi telkin edildiği gibi, ona yapılan nispetlerde hakkı icra etmeyen, haddi aşan kimselerin cezalandırılacağı ifade edilmektedir. Bu ayet, esmâu'l-husnâ konusunda insanların belirli kıstaslara riayet etmeleri talep edildiği için, esmâu'l-husnâ emir ve yasağa konu olmuştur.

قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا

De ki: “İster Allah diye yakarın, ister Rahman diye yakarın. Hangisiyle yakarırsanız yakarın, en güzel isimler/*Esmâu'l-Husnâ* O'nundur. Namazında/duanda sesini ne yükselt, ne de kıs. İkisi ortası bir yol tut.”¹⁰

Bu ayette, isimlerin farklılığına karşın müsemmanın bir ve tek olduğuna vurgu yapılmakta, en güzel isimlerin Allah'a ait olduğu belirtilmekte, takdis ve tenzihe yakışmayan sıfatların ona nispetinden kaçınılmakta, ona nispet edilen bu isimlerden hangisinin kullanıldığına ikincil bir önem atfedilmektedir.

هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

“Allah'tır ki O! Halik, Bâri', Musavvir'dir O! En güzel isimler/*Esmâu'l-Husnâ* O'nundur. Göklerde ne

7 A'râf, 7/180, İsrâ, 17/110, Tâhâ, 20/8; Haşr, 58/24.

8 Taha, 20/8.

9 A'râf, 7/180.

10 İsrâ, 17/110.

var; yerde ne varsa O'nu tespih eder. Azîz'dir O, Hakîm'dir.”¹¹

Bu ayet, Allah'ın evrende icra edici kuvvet olduğuna vurgu ile yaratma ve tedbirini öne çıkarır. Allah'ın bu fiillerinin mefulleri olarak her varlığın onun bu faaliyetinden etkilendiğini ve onu tespih ettiğini, insanın da bunun bir parçası olduğunu haber verir.

1.2. HADİS LİTERATÜRÜNDE ESMÂ'L-HÜSNÂ

İslam ilim geleneğinde Kur'an'ın Allah'a nispet edilen esmâ ve sıfata ilişkin ilgisi teolojik değerlendirmeleri ve konuya ilişkin rivayetlerin yaygınlık kazanmasını teşvik etmiş, bu esmâ ve sıfatın neler olduğu ve sayısı konusunda rivayetlerin yaygın bir hal almasında rol oynamıştır.

Kur'an'da sayılan ve Allah'a nispet edilen isimler yüzden fazla olduğu halde konuya ilişkin rivayetlerin belirleyici ve sınırlayıcı etkisi sebebiyle İslam geleneği bu isimleri doksan dokuz (99) ile sınırlandırma eğilimi göstermiştir.¹² Bu durum, tek başına rivayetlerin kültür üzerindeki etkisinin sanıldığından daha fazla olduğunu göstermektedir. Doksan dokuzla sınırlama baskısı, Kur'an'da Allah'a nispet edilen bazı sıfatların Allah için kullanılmamasına yol açmıştır.¹³

Konuya ilişkin birçok rivayet yol gösterici ve zihin açıcı olabilir. Fakat bu çalışma sınırları içerisinde sadece bir rivayet grubunu ele alacağız. Lafız ve tarikleri farklı olsa da Esmâ-i hüsnâ rivayetlerinin Allah'ın doksan dokuz isminin olduğunu, bunları sayan veya ezberleyen cennete gireceğini belirten ilk kısmı, Buhârî ve Müslim başta olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almaktadır. Bu kısım dâhil Esmâ listesinin yer aldığı tüm rivayetlerin sahabe râvisi Ebû Hureyre'dir.¹⁴

Buhârî, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'in yanı sıra, İbn Hibbân ve Hâkim en-Neysaburî farklı lafız ve tarikle de olsa rivayete yer vermişlerdir. Bu rivayet şöyledir:

إن لله تسعة وتسعين اسماً، مائة إلا واحداً، من أحصاها دخل الجنة

“Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim bunları sayarsa cennete girer.”¹⁵

Rivayetin bazı tariklerinde belirli isimler zikredilmiştir. Bazı hadis münekkidleri isim listelerinin zikredildiği rivayetlerin Hz. Peygamber'den mervî olmayıp metne raviler tarafından derç edildiği, dolayısıyla rivayetin *müddrec* olduğu görüşündedirler.¹⁶ Söz konusu rivayetin senet ve metin tenkidini yapan çalışmalarda Esmâ-i ilahiye'yi tadad eden rivayetlerde sayılan isimler arasında da farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.¹⁷ Bu yönüyle Allah'ın isimlerine İslam kültür geleneğinde kaynaklık eden ve önemli oranda geleneği şekillendiren rivayetin en azından bazı varyantlarının güvenilirliği tartışmalı bir hal almıştır.

2. KELAMDA ALLAH'IN İSİMLERİNİN TEVKİFİLİĞİ VE KIYASİLİĞİ PROBLEMİ

Allah'ın isimlerinin tevkîfi mi yoksa kıyasî mi olduğu tartışması, dilin tevkîfi mi, kıyasî mi olduğu tartışmasının bir parçasıdır. İkisinden biri ile ilgili yargımız öteki açısından da belirleyici olacaktır. Fakat Allah'ın isimlerinin konumu, ana tartışmaya nispetle fer'î bir nitelik arz etmektedir. Bu yüzden ana tartışmada konuya ilişkin temel önermeler ve ulaşılan sonuç, alt başlığa ilişkin tartışmayı da şekillendirecek ve sonuçlandıracaktır. Dilde tevkîflik, dilin söz varlığı bakımından bizzat Allah tarafından Hz. Âdem'e vahiy

11 Haşir, 59/24.

12 Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, 27.

13 Sevgülü Hacıibrahimoğlu, *Ebû İshak es-Saffârın Esmâ-i Hüsnâ yorumu çerçevesinde kelâmî görüşleri*, 52.

14 İrfan Eyibil, *Abdülkâhir El-Bağdâdi'nin esma ve sıfat anlayışı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019), 100.

15 Ebu Abdillâh Muhammed b Yezid el-Kazvini İbn Mâce, *es-Sunen, thk. M. Fuâd Abdalbâki 2 Cilt* (Dâr İhyaî Kutubu'l-Arabiyye, ts.), 2/1269; Kitabu'd-duâ (h.No.3860); Muhammed b İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh thk. Zuheyr b. Nasr 9 cilt* (Dâru't-Tavku'n-Necât, 1422), 9/118. Kitabu't-Tevhîd (h. No.7392).

16 Kadir Paksoy, “Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (2011), 91-111.

17 Paksoy, “Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”, 91-111.

ile verildiğini, oradan çocuklarına intikal ettiğini öğreten bir anlayışı temsil etmektedir.

Kelâmcılar arasında dilin tevkîfî olduğu iddiasını dile getiren ilk âlimin Ebu'l-Hasan el-Eş'arî olduğu Kâdî Abdulcebbar'a dayanılarak iddia edilmiştir.¹⁸ Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma gerekçelerinden olan bir senaryoya göre; bardağı taşıran son damla, Ebu Ali el-Cubbâî'nin esmâ konusundaki kıyasılık tavrına karşı Eş'arî'nin tevkîfîlik tavrını benimsemiş olmasıdır.¹⁹

Gazzâlî'ye ait "isim müsemmaya delâlet eden lafızdır" ifadesi, isimden beklenen şeyin isimlendirilene delâlet etmek olduğunu göstermektedir. Fakat sıfat, delâlet etmek dışında nitelediği varlığa ilişkin detaya da kaynaklık eder. Bu bağlamda yapılan tartışmada Gazzâlî, Allah'a nispet edilen isimler ve sıfatlar arasında bir ayırım yapmayı önerir.²⁰ Buna göre adı "Kaya"²¹ olan birinin illa "kaya" anlamı taşıması gerekmez, ondan kaya gibi sert olması da beklenmez. Ancak o "uzun boylu" veya "beyaz tenli" olarak nitelendiğinde, bu nitelikle o kişinin bu özellikleri taşıması beklenir. Dolayısıyla burada isim ve sıfat kavramını ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Gazzâlî, sıfatın nitelenene ilişkin özellikleri içermesi sebebiyle habere konu olduğunu, bunun da doğru ya da yalanı içermesinin muhtemel olduğunu söyler. Fakat isimde, söz konusu ismin ifade ettiği anlamın müsemmada bulunması beklenemez. Bu durumda Allah'a nispet edilen niteliklerin onun kudsiyetine yakışan ve tenzihe zarar vermeyen nitelikler olması yanında onun hakkında gerçeği ifade etmesi gerektiğine de dikkat çekilmektedir.²² Fakat isimler için bu durumun her zaman aynı kesinlikte olduğuşüphelidir.²³

Râzî, meseleyi, isimlerin çokluğunun müsemmanın birliğine gölge düşüremeyeceği açısından ele almaktadır.²⁴

Gazzâlî, Allah'a nispet edilen isim ve sıfatlara ilişkin olarak tevkîfîlik temelinde tavır takınır. Onun bu yaklaşımı çeşitli vesilelerle farklı eserlerine yansımıştır. O, şerîatte, Allah'a iştme, görme ve bilme gibi sıfatlar nispet edildiği için O'nu nitelemede bu lafızlar ile yetinmek, onu nitelemede şeriatin kullanmadığı isim ve sıfatlardan kaçınmak gerektiğini söyler.²⁵ Bu anlayış genel bir tavır olarak Eş'arî gelenek tarafından savunulmuş ve literatürde bu ekolün söylemi kaydedilmiştir.²⁶ Cürcânî, Mu'tezile ve Kerrâmiyye'nin Allah'a nispet edilen isim ve sıfatların kıyasî olduğu görüşünü savunduklarını aktarmaktadır.²⁷ Buna göre aklın Allah'a delâlet ettiği isim ve sıfatların ona nispet edilebileceği savunulmuş olur. Bu ekollere göre şeriatın söz konusu isim ve sıfatlara delâlet etmesi ile etmemesi arasında bir fark yoktur.²⁸

Tevkîfîlik ile kıyasılık arasında bir uzlaşma arayışında olan Bâkılânî, aklın delalet ettiği isim ve sıfatın Allah'a nispet edilebilmesi için söz konusu sıfat ve ismin 'onun kudsiyetine zarar vermemesi, ulûhiyetine yakışmayan bir anlam çağrıştırmamasını' şart koşmuştur.²⁹ Ona göre, vahiy ile bildirilmiş olsun ya da olmasın, bu özellikleri taşıyan her isim ve sıfatın Allah'a nispetinde mahzur yoktur. Bu yöntemin bir gereği olarak Allah hakkında Âlim denilmesi şer'in delaleti ile onaylandığı halde, ona Ârif denilmesi kavramın

18 Hamdullah Arvas, "Kelâm'da 'Ta 'lîm-i Esmâ': Dil Teorileri Bağlamında İlâhî Mânaların İsimlendirilmesi Meselesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 18/2 (2020), 500-538.

19 Orhan Ş Koloğlu, *Cubbâilerin Kelam Sistemi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 100, 101.

20 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 173.

21 Gazzâlî, eserinde Zeyd, ismini örnek olarak kullanırken, Türkçe konuşan okur için daha anlaşılır olması için Kaya ismi verilmiştir. bk. Gazzâlî, *Gazzâlî, el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 173.

22 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 174, 175.

23 Gazzâlî'nin bu yorumları Esmâ'u'l-Hüsnâ ile ilgili olmayıp, genel anlamıyla isme ilişkin yapılmış yorumlardır. Fakat bu yorumlar onun Allah'ın isimlerine ilişkin eseri içerisinde tartışılmıştır. bk. Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 173- 175.

24 Fahu'd-din er-Râzî, *Levâmu'l-Beyyinât fi Şerhi Esmâillehi ve Sıfat* (Kahire: El-Matbâtu's-Şerifiyye, 1323), 25.

25 Ebu Hamid Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-İtikad çev. Osman Demir* (Klasik Yayınları, 2012), 103; Bayram Çınar, "Eş'arî ekolünde Allah tasavvuru", *Erciyes Akademi* 35/1 (2021), 79-110.

26 Ebu'l-Hasan Eş'arî, *Kitâbu'l-Lum'a fi'r-reddi alâ ehl-i'z-zeyğ ve'l-bid'a nşr. Hammûde Zeki Gurâbe* (Matbaatu Mısır Şeriketi Musaheme Mısriye, 1955), 25, 26; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1425), 42.

27 el-Bekrî, "Esmâ-i Hüsnâ'nın Tevkîfîliği veya Kıyasılığı Hakkında Metodolojik Bir Çalışma", 81-113.

28 Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf Çev. Ömer Türker* (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/366.

29 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 173.

sonradanlığı sebebiyle onaylanmamıştır. Bu, ilim ile marifet arasındaki farktan kaynaklanmış; marifetin sonradan edinilmesi sebebiyle ona Ârif denilmesi mahzurlu görülmüş, dolayısıyla tecviz edilmemiştir.³⁰

Eş'arî gelenek, Allah'a nispet edilecek isim ve sıfatların tevkîfi olduğu, kıyasî olmadığı konusunda bir çerçeve belirlemiş olsa da Bâkılânî gibi bazı kelamcılar kıyasî değerlendirmeyi de tamamen dışlamayan bir yaklaşımı benimsemişlerdir.³¹ Onlara göre yaygın olan anlayış gereği Allah'a tevkîfi olarak doksan dokuz isim nispet edilmiştir.³² Gazzâlî, Eş'arî gelenekte Allah'a nispet edilecek isimler konusundaki genel kanaatin tevkîfilik olduğunu belirtmektedir.³³

Mâtürîdî'nin de tevkîf anlayışını benimsediği, *Te'vilâtu'l-Kur'ân* adlı tefsirinde sadece doksan ilâhî ismin izahına yer verdiği ve bunların naslarda yer alan isimler olduğu tespit edilmiştir.³⁴ Mâtürîdî ekole mensup âlimlerden Ebu İshâk es-Saffâr, esmâ-i ilâhiyye konusunda, sözcüklerin dilde vaz oldukları asıl manalara odaklanan yaklaşımı ile Mâtürîdî ekolün de tevkîfi anlayıştan yana bir tutum sergilediğini ima etmektedir. Fakat onun bu yaklaşımı, onların kıyasî anlayışa da tümüyle kapalı olmadıkları anlamına gelmektedir. İlk dönem kaynaklara gidilerek Allah'a nispet edilecek kavramın ilk anlam çevresinin tespit edilmeye çalışılması söz konusu ekolde bu yönde bir anlayışın olduğunu gösterir.³⁵

Ekollerin tevkîfilik ve kıyâsîlik ayrımında aynı yönde tavır takınmış olmaları, onların esmâ-i ilahiye ve sıfatlar konusunda tamamen aynı anlayışa sahip oldukları anlamına gelmez. Nitekim Eş'arî âlim Gazzâlî ile Mâtürîdî âlim Saffâr'ın esmâ-i hüsnâya dair metinlerinde birbirinden ayrıldıkları, mesela Saffâr'ın *Telhîşu'l-edille*'deki esmâ yorumunun, Gazzâlî'nin hareket noktası açısından farklılaştığı görülmektedir.³⁶

Allah için Semî (işitme) ve Basarî (görme) sıfat olarak ispat eden Gazzâlî, insanlara ait diğer duyuların da Allah'ta bulunmasının aklen mümkün olduğunu düşünür. Fakat şer'in sadece bu iki niteliği Allah için ispat ettiğini, ötekileri ise ispat etmediğini gerekçe göstererek, diğer duyuları Allah'a nispet etmenin şer'an mümkün olmadığını ifade eder. Ona göre teolojik açıdan aklî imkânın olması, bir isim veya sıfatın Allah'a nispet edilmesi için tek başına yeterli değildir. Naklin sınırları aklın imkânlarını sınırlamakta bağlayıcıdır. Bu genel tavrına bağlı olarak o, aklî olarak diğer duyuları Allah için ispat etmenin önünde aklen bir engelin olmadığını, dolayısıyla diğer duyuları Allah'a nispet etmenin mümkün olabileceğini ifade ettiği halde, Allah için bunları ispat etmekten kaçınır.³⁷

İslam geleneğinde esmâ-i ilahiyenin tevkîfililiği ve kıyasîliği dışında, esmânın tasnif ve değerlendirilmesinde de bir etkileşimin olduğu söylenebilir. Mesela Halîmî'nin bu konuda belirleyici bir rol üstlendiği ve kendisinden sonraki anlayışı belirlediği görünmektedir.³⁸ Eş'arî âlim Halîmî, esmâ-i hüsnânın kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olduğuna vurgu yaparak, esmâyı beş grupta ele almaktadır. Bunların birincisinde Allah'ın kâdemini ispat eden *el-Evvel*, *el-Âhîr* ve *el-Bâkî* isimlerini; ikincisinde Allah'ın birliğini ispat eden *el-Kâfi* ve *el-'Alî* gibi isimleri; üçüncüsünde *el-Hay*, *el-'Âlim*, *el-Ğâdir* ve *el-Ğâlik* gibi âlemin yaratıldığını ispat eden isim ve sıfatları; dördüncüsünde *el-Ehad*, *el-'Azîm* ve *el-'Azîz* gibi Allah'tan teşbihi nefyeden isim ve sıfatları ele almaktadır. Beşinci grupta ise Allah'ın bütün kâinatın yaratıcısı ve idare edicisi olduğunu ortaya koyan *el-Müdebbir*, *el-Ğayyûm*, *er-Rahmân* ve *er-Rahîm* gibi isimlerini ele almaktadır.³⁹ Halîmî, çalışmasında tabiatın kendi varlığını Allah'tan bağımsız bir şekilde idame ettirdiği iddiasındaki tabiatçı filozofları

30 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/366.

31 Koloğlu, Kâdî Ebu Bekir Bâkılânî'nin kıyasî olduğunu Gazzâlî ve Râzî'nin aktardığını iddia eder. bk. Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik-Kıyâsîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği", 231-251 .

32 Allah'a tevkîfi olarak nispet edilen isimler bununla sınırlı değildir. Fakat 99 olarak yapılan formülasyon bu formülasyonların en yaygın olanıdır. bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/366, 368.

33 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 173.

34 Hümeýra Sevgülü Hacıibrahimoğlu, *Ebû İshak es-Saffârın Esmâ-i Hüsnâ yorumu çerçevesinde kelâmî görüşleri* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020), 51.

35 Hümeýra Sevgülü Hacıibrahimoğlu, "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshak es-Saffâr'ın Esmâ-i Hüsnâya Dayanan Kelâm Anlayışı", *ULUM* 3/2 (2020), 341-374.

36 Hacıibrahimoğlu, "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshak es-Saffâr'ın Esmâ-i Hüsnâya Dayanan Kelâm Anlayışı", 341-374 .

37 Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-İtikad*, 103; Bayram Çınar, "Gazzâlî'nin Allah'ın Sıfatları Teorisi", *Bahkesir İlahiyat Dergisi* 14 (2021), 305-335.

38 Ebu Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, nşr. Hilmî M. Fûde (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399), 1/188-210.

39 el-Halîmî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, 1/188-210.

tenkit etmeyi amaçlamaktadır.⁴⁰

Konuya ilişkin söz söyleyen âlimlerden İbn Hazm, esmâ-i ilahiyenin tevkîfi olduğu görüşündedir.⁴¹ Ona göre, isim ve müsemma ilişkisinde tazim isme değil, müsemmayadır. “Rabbinin ismini tesbih et.”⁴² ayetine ilişkin yorumu; *tesbih* etmenin *tenzih* etmek anlamında olduğuna dayalı olarak; hem ismin hem de müsemmanın tenzih edilmesi gerektiği şeklindedir.⁴³ Bu yorum onun müsemmanın tek, isimlerin ise çok olduğunu kabul etmesine engel olmamıştır.⁴⁴ İbn Hazm, “Allah’ın doksan dokuz ismi vardır” ifadesinin nihai anlamda ‘Allah’ın doksan dokuz ismi vardır’ şeklinde değil, ‘Allah, doksan dokuz isimle isimlendirilmiştir’ şeklinde anlaşılması gerektiğini düşünür.⁴⁵ Fakat son tahlilde müsemma yegâne bir olan Allah’tır.

Kur’an’da Allah’ın “Yüce sıfatlar (mesel-i âlâ) ile muttasıf olduğu” bildirilmektedir.⁴⁶ Bu ifade Allah’ın çok sayıda sıfat ya da isminin olduğunu ifade eder ki bu durum, ona farklı nispetlerin yapılmasını mümkün kılmaktadır. Kur’an bununla da yetinmeyerek, “Onu ister *Allah* diye anın, isterse *Rahman* diye tesbih edin, hangisiyle yakarırsanız yakarın, fakat biliniz ki esmâ’l-hüsna (en güzel isimler) onundur.” anlamındaki ayet İslam kültüründe bir müsemmaya birden fazla ismin nispet edilebileceği yönünde bir anlayışın gelişmesine ortam hazırlamıştır. Bu algı ise soruna ilişkin felsefe yapma imkânı sağlamıştır.

İslam kelimelerinde özellikle ilahi isim ve sıfatların tevkîfi olduğunu savunanlar arasında Allah’a nispet edilen lafızların câmid özel isim olduğu ve bunların müştaklarına ayrılmayacaklarını söyleyenler olduğu gibi, eş anlamlı ifadelerden kabul edilen *Cevvâd*’ın Allah’a nispetini onayladıkları halde aynı anlamdaki *Sehi* kavramını Allah’a nispet etmeyi şeriatin bu yönde bir kullanımının olmaması sebebiyle reddedenler de bulunmaktadır.⁴⁷

Bütün bunlardan sonra özellikle gramer bilginlerinin Allah isminin kökenine ve bunların müştak olup olmadığına ilişkin farklı değerlendirmeleri olmuştur.⁴⁸ Bu değerlendirmeler kelâmcıların konuyu tartışma biçimlerini ve argümanlarını da belirleyici niteliktedir. Çünkü dildeki kullanım teologların iddialarına kaynaklık etmektedir.⁴⁹ Fakat bazı durumlarda dilciler teologların algılarından faydalanmışlardır. Bu bağlamda Zeccâc, müfessirlerin *Rahman* ve *Rahim*’e ilişkin algılarını kendi algısına zemin olarak kullanmıştır.⁵⁰

3. ALLAH'IN İSİMLERİNİN TEVKİFİLİĞİ VEYA KIYASİLİĞİNE DUYULAN İLGİNİN TEMEL NEDENLERİ

İslam düşünce tarihinde Allah’ın isim ve sıfatlarının tevkîfililiği veya kıyaslılığı, Allah hakkında konuşma ve Allah’a dua etme ile bağlantılı olarak gündeme gelmiştir. İslam âlimlerinin konuya ilişkin en temel sorunlarından biri, Kur’an’ın, Allah’ı isim ve sıfatları ile tanıtmış olmasıdır. Fakat Kur’an’ın ortaya koyduğu şey, bir model olarak anlaşılabilir ve ona kıyas edilerek alanda bir genişlemeye imkân verilebilir mi, yoksa Kur’an, Allah’a nispet edilebileceklerin tümünü mü ifade etmektedir? Bu konuda bazı tereddütler ortaya çıkmıştır.

Kur’an’da Allah’a nispet edilenler eğer ona nispet edileceklerin tamamını ifade ediyor ise buna bir ek-

40 Hacıbrahimoglu, “Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk es-Saffâr’ın Esmâ-i Hüsnâya Dayanan Kelâm Anlayışı”, 341-374.

41 Ebu Muhammed Alî b Ahmed İbn İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi çev. Halil İbrahim Bulut 3 Cilt* (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/152-162.

42 A’lâ, 87/1

43 İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/680-694.

44 İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/ 694.

45 İnne lillahi tis’a ve tis’un ismen İnnema hüve tesmiyetun lâ el esmâ bk. İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/ 694

46 en- Nahl, 16/60; Rûm, 30/27.

47 el-Bekrî, “Esmâ-i Hüsnâ’nın Tevkîfililiği veya Kıyaslılığı Hakkında Metodolojik Bir Çalışma”, 81-113.

48 Ebu’l-Kâsım Zeccâcî, *İstikâku esmâ’illâhi’l-hüsna nşr. Abdülhüseyn Mübarek* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986); Ebu İshâk İbrâhîm Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsna nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk* (Dimeşk- Beyrut: Dârü’l-Me’mûn li’t-türâs, 1979), 25,26; İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 33-64 .

49 Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, 33-64.

50 Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsna*, 28.

lemede bulunma imkân ve ihtimali yoktur. Bu durumda yapılabilecek olan; Kur'an'da ifade edileni olduğu gibi onaylamaktır. Çünkü Allah'ın zâtı hakkında doğrudan bilgimiz yoktur; onun hakkındaki bilgilerimiz vahyin bildirdikleri ile sınırlıdır. Bu yönüyle Allah hakkında tasavvur ve düşüncemizin ilk kaynağı, onun kendi kelamı olan Kur'an'dır. Çünkü konuya ilişkin temel kabul, Allah'ın zâtını, kendi lisanı ile en doğru şekilde tavsif ettiği'dir. Allah'ın beşere kendisini tanıttığı vahiy, akla kaynaklık edecek, bu yolla ona ihtiyaç duyduğu yol ve yöntemi öğretmiştir. Zira teolojik olarak Allah hakkında konuşmak bir sorundur ve bu sorunun en sağlıklı çözümü, Allah'ı yine kendisinin sunduğu şekilde bilmektir. Bunun dışındaki her varsayımın eksik olması muhtemeldir.

Vahiy, Allah'ı eşsiz, mutlak, benzersiz, yüce zât olarak nitelemektedir.⁵¹ İslam düşüncesinde Allah'ın zâtı itibarıyla, insan anlayışını aştığı, dolayısıyla onun mahiyetinin insan tarafından kavranamayacağı bir ilke olarak kabul edilmektedir. Buna göre Allah'a ait isimler ve sıfatlar beşerin zihin dünyasında Allah tasavvurunun oluşturur. Konuya ilişkin bir diğer temel ilke, Allah'ın kemâl sıfatlar ile muttasıf olduğudur.⁵²

Bu bağlamda İslam düşünce geleneğinin Allah hakkındaki temel kabullerinden biri, *onu kavramanın, insanın onu kavramaktan aciz olduğunu bilmektir*.⁵³ Onun zatının künhüne varmanın yollarını araştırmak, bunun mümkün olduğunu varsaymak ise Müslüman gelenekte şirk olarak görülmüştür. Çünkü hakkında Allah'ın hiçbir delil indirmediği bir şeyi Allah hakkında varsaymak ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri ona yüklemek dinen onaylanmamıştır.⁵⁴ Bu durumda yapılması gereken, onun kendisi hakkında söyledikleri ile yetinmek, daha fazlasını söylemeye kalkışmamaktır.

Genel bir teolojik kabul olarak Kur'an'da "el-Esmâ'u'l-hüsna" olarak sözü edilen terkipler, Allah'ın varlıklar âlemi ile rubûbiyyet ve ulûhiyyet açısından ilişkisini ortaya koyduğu alandır. Kur'an, Allah'a yakışmayan isim ve sıfatları vermeyi yasaklamıştır. İslam düşünce geleneğinde Kur'an'da Allah ile ilgili olarak geçen isimlerin sayısı konusunda ortak bir görüş bulunmamaktadır. Fakat bu konuda en yaygın görüş, onun doksan dokuz isminin olduğu şeklindeki rivayetin sunduğu imkânlardır. Öte yandan İslam âlimleri, Allah'a ait isim ve sıfatlar hakkında farklı yorumlar ve sınıflamalar yapmışlardır.⁵⁵ Bununla birlikte İslam düşünce tarihinde Allah'ın zâtı hiçbir şekilde tartışmaya konu edilmemiştir.

İslam düşüncesinde Allah'ın mukaddes isimlerinden yaratılmış varlıklar için isimler türetmek ve onlar için kullanmak onaylanmamıştır. Allah'a nispet edilen isimler kul anlamındaki *abd* nispeti ile birlikte ancak Allah dışındaki sair mahlûkâta nispet edilebilir.⁵⁶ Kâdir değil, *Abdu'l-Kâdir* gibi kullanımlar onaylanmıştır. İnsana Rezzâk değil, *Abdurrezzâk* isminin verilmesi daha uygun görülmüştür.

Allah'ın isimlerini yaratılmışların niteliklerine benzetmek, onun isim ve sıfatlarını mahlûkların özellikleri ile ifade etmeye kalkışmak da İslam düşünce geleneğinde mahzurlu görülmüştür. Mâtürîdî, lafızlardaki benzerliğin bir teşbihe kaynaklık edemeyeceğini, asıl olanın mana ve mahiyet olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷ Ona göre Allah'a nispet edilen tüm isimlerin ve sıfatların kaynağı vahiy dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'dir. Mâtürîdî'nin ifade ettiği gibi Allah kendini, zâtına nispet ettiği isimlerle gerçek manada isimlendirmiş, varlığını nitelediği sıfatlarla da vasıflandırılmıştır.⁵⁸ O, Allah hakkındaki "şeylere benzemeyen şey" vurgusuyla, dilin sınırlı ifadelerinin (dîku'l-elfâz) açığa çıkarmaya imkân vermediği bir durumda, teşbih ihtimalini ortadan kaldırmak ve Allah'ı tenzih etmek istemektedir.⁵⁹

51 Şûrâ, 42/11.

52 Şadi Eren, "Kur'an'da Esmâ-i Hüsnâ: Allah'ın Güzel İsimlerine Mazhariyet", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 1-14.

53 Ömer b. Hattâb'a nisbet edilen bir formülasyonda "El-Aczu 'an derki'l-idrâki idrâk; Ve'l-bahsu 'an sırr-i zâtillahi işrâk" şeklinde ifadelendirilmiştir. bk. Furat Akdemir, "İslâm Düşüncesinde Allah'ın Sıfatlarını Anlama Sorunu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 1581-1609.

54 A'râf, 7/33.

55 Furat Akdemir, "İslâm Düşüncesinde Allah'ın Sıfatlarını Anlama Sorunu", 1584.

56 Eren, "Kur'an'da Esmâ-i Hüsnâ: Allah'ın Güzel İsimlerine Mazhariyet", 1-14.

57 Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd, thk. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruçi* (Daru Sadr-Mektebetu'l-İrşad, 2010), 89-91.

58 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 108,109.

59 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 89.

Aynı nispetlerin insan ve diğer varlıklarla beraber Allah'a yapılmasının felsefi yorumunu yapan Mâtürîdî'ye göre, bu isimlerin lafzî benzerliği, mana ve mahiyet olarak farklı olmasına engel oluşturmamaktadır. İnsan için âlim nispetinin kullanılması, Allah için aynı nispetin kullanılmasından farklıdır. Çünkü lafızlar aynı olsa bile ilmin mahiyeti iki kullanımda farklıdır. lık gösterir. Lafızlardaki birliktelik, Mâtürîdî gelenekte mana ayrımı sebebiyle teşbihi gerektirmez.

Mâtürîdî'ye göre, âlim olmak kadîr olmaktan farklı bir anlama gelir.⁶⁰ Mâtürîdî, isim ve sıfatların farklılığından fiillerin Allah'tan çıkmasının tab'an değil, ihtiyar ve tercihle olduğu anlayışına ulaşır.⁶¹ Öte yandan Mâtürîdî kelamında 'Allah'ın ilmine ve kudretine bak' ifadesi, onun ilminin ve kudretinin eserine bak anlamına gelir. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın isimlerinden anlaşılması gereken, bu isimlerin evrendeki etkileridir.⁶²

"İster *Allah* diye yakarın, ister *Rahman* diye yakarın, hangisiyle yakarırsanız yakarın, en güzel isimler/ Esmâü'l-hüsna onundur." mealindeki İsrâ 110. ayet ise İslam düşünce geleneğinde bir müsemmaya birden fazla isim ve nispetin yapılabileceği yönünde bir anlayışın gelişmesine imkân vermiştir.

Fahreddin Râzî de Allah'a nispet edilen isimler konusunda tevkîfiliği savunan alimlerdenidir. O, *Levâmi'u'l-Beyyinât fi Şerhi Esmâillahi ve's-sıfat* adlı eserinde, önemli oranda Gazzâlî etkisindedir.⁶³ Fakat zengin örnekler sunan bu eser muhtemelen Kemalpaşazâde tarafından görülmemiştir. Aksi durumda bu zengin örnekler yelpazesinin onun risalesine yansımaları beklenebilirdi. Mesela bir kimse "Yâ Hâlik", "Yâ Mâlik" diyebilir. Ama "Ey maymunların, domuzların, böceklerin yaratıcısı [hâlik]i" diyemez.⁶⁴ Yoksa Kemalpaşazâde'nin bu tartışmaya bigane kalmaması gerekirdi. Son tahlilde; Râzî'nin yaklaşımı, her ne kadar bunları yaratanın Allah olduğu doğru olsa da en azından doğru olan yaklaşımın ona "Ey göklerin ve yerin yaratıcısı" denilmesi şeklinde olmuştur.⁶⁵

Kur'an, en güzel isim ve sıfatların Allah'a ait olduğunu ifade ederek, ulûhiyetin nihayetsiz özelliklerinden birini daha ortaya koymaktadır. Böylece insan, ilahî isim ve sıfatlar vasıtasıyla, hayatın her evresinde Allah ile bir irtibat kurma imkânına kavuşur. Esmâ-i hüsnâ'nın bu ilişkideki önemli işlevi, Allah-insan ilişkisini ideal seviyede gerçekleştirmektir. Kur'an, insanlık ile esmâ-i hüsnâ bağı sayesinde, pagan anlayışın ancak ayrı ayrı tanrılar üzerinden sağladığı imkânları bu nispetler üzerinden Allah ile sağlayabilecek bir zemine ulaşır. Böylece, söz konusu isimler, insan için mümkün olan en yüksek marifetullah imkânını sunar.⁶⁶ Zira insanın Allah'a ilişkin başka bir bilgi edinme imkânı yoktur.

Allah'a nispet edilen isimler hakkında yapılan kimi tespitlerde, bazı isimlerin Allah'ın kudretini gösteren isimler, diğer bazılarının, evrenin yaratılması ve yönetilmesine ilişkin olduğu, diğer bazılarının ise Allah'ın merhamet, lütûf ve sevgisi ile ilgili olduğu söylenmektedir.⁶⁷ Bu algı ile bağlantılı olarak Kemalpaşazâde'den bir kuşak önceki Osmanlı âlimlerinden Molla Fenârî, Allah'a nispet edilen isim ve sıfatların varlıkların zuhuru ile ilişkili bir tarafının olduğu iddiası ile vahdet-i vücud tasavvuf geleneğinin yorumlarını da gündeme getirmiştir.⁶⁸ Buna göre mutlaklığı açısından Allah'a herhangi bir nispetin yapılamayacağı, fakat Allah'ın evrenle ilişkisinin anlamlandırılabilmesi için ona isim ve sıfatlar nispet edilmesi gerektiği iddia edilmiştir. Bu nispetler yapılmadan evrenin Allah'ın eseri olduğunun anlaşılamayacağı düşünülmektedir.⁶⁹

60 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 128, 129.

61 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 109.

62 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 129.

63 Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik-Kıyâsîlik Problemi: Fahreddin er-Râzî Örneği", 231-251 .

64 Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik-Kıyâsîlik Problemi: Fahreddin er-Râzî Örneği", 231-251 .

65 Râzî, *Levâmu'l-Beyyinât fi Şerhi Esmâillehi ve Sıfat.*; Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik-Kıyâsîlik Problemi: Fahreddin er-Râzî Örneği", 231-251 .

66 Paksoy, "Allah'ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili", 91-111.

67 Mehmet Altın, *Esmâ-i Hüsnânın semantik tahlili ve geçtiği âyetlerle ilgisi* (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi: Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, 2015), 112- 250.

68 Betül Güçlü, "Molla Fenârî'ye Göre Varlıkların Zuhûrunda İlâhî İsimlerin Rolü", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14/3 (2014), 127-141.

69 Güçlü, "Molla Fenârî'ye Göre Varlıkların Zuhûrunda İlâhî İsimlerin Rolü", 127-141 .

4. KEMALPAŞAZÂDE'NİN ALLAH'IN İSİMLERİNİN TEVKİFİLİĞİNE YAKLAŞIMI

Bir denizin kaynak zenginliği, kendisini besleyen nehirlerin sağladığı zenginliklerden bağımsız ele alınamaz. İnsan, ulaştığı kaynakların sağladığı imkânlarla daha zengin bir yorum becerisine ulaşır. Bu anlamda kaynak zenginliği ve çeşitliliği olan araştırmacının elde ettiği sonuçlar daha geniş bir yelpazeyi muhatap alabileceği gibi, ulaşılan yorumlar da kaynakların sağladığı zenginlikler ile paralellik gösterir.

Kemalpaşazâde, 16. yüzyıl Osmanlı âlim ve düşünürü olarak, belirli bir teolojik yorumun temsilcisidir. O belirli eserlerden beslenen, bazı eserlerden ise göreceli olarak uzak kalan bir âlimdir. Kemalpaşazâde, içinde yetiştiği kültürel şartların bir ürünüdür ve bu kültürün sunduğu olanaklardan beslenmiştir. Ortaya koyduğu yorum ve sentezler de içinden geldiği kültürün sağladığı imkânlar ve kaynaklar ile yakından ilişkilidir. Farkına vardığı, üzerinde düşünmeye değer bulduğu, kaygısını taşıdığı kelamî sorunlara ilişkin müktesebatını muhataplarıyla paylaşır. Onun farkına varıp, hakkında yazmaya değer bulduğu konulardan biri de Allah'ın isimlerinin tevkîfilîği ve kıyasîliği meselesidir.⁷⁰

Kemalpaşazâde, ele aldığı bu konuda daha önce oluşturulmuş bir literatür olduğu için göreceli olarak daha donanımlı bir zeminde söylem geliştirmiş, bu konuda daha önce eser veren âlimlerin çalışmalarını analiz etmiş ve değerlendirmiştir.⁷¹

Allah'ın isim ve sıfatlarının tevkîfilîği konusunda, Kemalpaşazâde'nin bireysel katkısının daha sınırlı olduğu, bu konuda daha çok literatürdeki açıklama ve yorumları aktararak tercihte bulunduğu görülmektedir. Onun konuya ilişkin kaynaklarının Osmanlı medreselerinde okutulan metinler olması doğaldır. Bu eserlerden, kronolojik olarak yaşadığı zaman dilimine daha yakın âlimlerin eserlerinin öne çıkması, onun çalışmasında belirgin bir görünürlüğe sahiptir. Öte yandan metin önemli oranda geleneğin aktarılması şeklinde inşa edilmiş, sınırlı sayıda iddia gündeme getirilmiştir. Bunda söz konusu meselenin spekülâtif söyleme imkan vermeyen bir yapıda olması da etkili olabilir. Bu durum Kemalpaşazâde'nin ilmî dirayetinden ziyade konunun geleneği aktarmaya daha elverişli olmasından kaynaklanmaktadır.

Esmâullâh'ın Tevkîfî Oluşu isimli çalışmasında Kemalpaşazâde; Gazzalî, Râzî, Amidî, Devvanî, Cür-canî gibi pek çok âlimin eserlerine atıf yaparak oluşturduğu metinde, gelenekte taşınan kaygıların, kendisi tarafından da taşındığını gösteren bir perspektif çizmektedir. Alıntılarında dikkatli, yorum ve kelime tercihlerinde ise ölçülü olduğunu, metnin tümü boyunca okuruna ihsas etmektedir.

Risale, tevkîfi olmanın ve kıyasî olmanın ne anlam ifade ettiğini açıklamakla başlar. Buna göre tevkîfilik, *'bir ismin Allah Teâlâ'ya kullanılmasında şeriatın iznine bağlı olması demektir'*. Kıyasîlik ise *'bir ismin Allah Teâlâ'ya kullanılmasında şeriatın iznine bağlı olmayan ve aklen, fiillerden ve sıfatlardan türetilen ismin Allah Teâlâ'ya kullanılabilmesini ifade eder.'* Daha sonra tevkîfilik tutumunu sergileyen ekoller ile kıyasîliği tercih eden ekolleri verir. Onun bu sunumdaki amacı, okuyanda konuya ilişkin genel bir algı oluşturmak, taraftarları ve muhalifleri belirlemektir. Burada tevkîfilik ile kıyasîlik arasında bir uzlaşma zemini yakalama çabasındaki Bâkîllânî'nin durumunu gelenekte sunulduğu şekliye özel parantezde sunmaya gayret eder. Zira Bâkîllânî'nin durduğu yer onun için "bizimkilerden" demeye imkân vermemektedir. Fakat o, öte yandan bir çırpıda üstü çizilemeyecek kadar gelenek açısından önemlidir. Bu yüzden; *'Bâkîllânî bu konuda kıyasîdir'* demek yerine, onu özel bir paranteze alarak anlama gayreti güder. O, bu sunumunda Cür-cânî'nin Bâkîllânî hakkındaki aktarımını tekrar eder görünür.⁷²

Kemalpaşazâde, İbn Hâcib'in *Emâli* adlı eserine atıfla, dilin kökenine ilişkin teorilere uzanarak oradan konuya ilişkin veri elde etmeye çalışır. Buna göre, şayet dil Allah tarafından vaz' edilmiş ise Allah'a nispet edilecek isimler ile ilgili şer'in izni gerekmez, fakat dilin vaz'ı Araplar ise Allah'a nispet edilecek lafızlarda şer'in kullanımına dönülmesi gerektiği sonucuna ulaşır ve çalışma boyunca tevkîfilik, kıyasîlik konusunda

70 Şemseddin Ahmed İbn Kemâl, "Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyetun ed. Hamza Bekrî vd. 5/473- 509", *Mecmû'u Resâilî'l-'Allâme İbn Kemâl Bâşâ* (İstanbul: Dâru'l-lübâb li'd-dirâsât ve't-türâs, 2018).

71 İbn Kemâl, "Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyetun, 5/ 496.

72 Cür-cânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/366.

İbn Hâcib'in bu tespitine sürekli atıfta bulunur.⁷³ Dilin kökenine ilişkin hangi teze kanaat getirilirse getirilsin, kişinin esmâ konusundaki tavrının da bu teze bağlı olarak farklılık göstereceğini ima eder.

Kemalpaşazâde, esmâ-i hüsnâ konusunda “(1) şeriatın Kur'an'da kullanılması sebebiyle izin verdiği, (2) tenzih ilkesi ile çeliştiği için yasakladığı, (3) bir de anlam itibarıyla tenzih ile çelişmeyen, naslarda Allah'a nispet edilmediği halde anlamlarında Allah'ın zâtına nispet edilmesine mani bir durum olmayan lafızlardır” değerlendirmesini yapar. O çalışmasının bu bölümünde, konuyu daha anlaşılır kılmak için bazı lafızların Allah'a nispet edilip edilemeyeceğine ilişkin denemeler yapmaktadır. Bunlardan fâkih, tabib, âkîl vb. pozitif çağrışımlı olan bazı lafızların neden Allah'a nispet edilemeyeceğini gerekçeleri ile birlikte açıklamaktadır.⁷⁴ Onun bu açıklamaları önemli oranda Gazzâlî'nin konuya ilişkin çalışmasının izini taşımaktadır.⁷⁵

Bu konuda onun kıstası Allah'a bir ismin nispetinde, söz konusu ismin Allah'a nispetinin nefyedilmiş olmasına ek olarak, onun ulûhiyetine zarar veren bir anlam da içermemesidir. Bu bağlamda o, farklı dillerde Allah'a nispet edilen özel isimlerin değil, sıfat ve fiillerden alınan isimlerin sorun oluşturduğu kanaatindedir. Buna göre Kur'an'ın Allah'a nispet ettiği isimler, Allah'ın özel isimlerindedir, kıyasî olarak ona nispet edilenler ise fiil ve sıfatlardan elde edilen isimlerdir. Kemalpaşazâde'nin bunlardaki ölçüsü ise Allah'ın takdis ve tenzihine uygun olan lafızların ancak Allah'a nispet edilebileceği şeklindedir.

Onun konuya ilişkin sunumunda öne çıkan otantik taraf, dilin kökenine ilişkin bir tezi de onun bu tartışma ile bağlantılı olarak tartışmaya açmış olmasıdır. Buna göre dilin kökeni Allah'a dayanıyorsa, Arapça lafızların Allah'a nispeti konusunda bir engel yoktur, bunda kıyasa gitmeye de imkân vardır, fakat şayet dil insan kökenli ise burada şer'in kullanımı ile yetinmek, vahyin Allah'a nispet etmediği bir lafzı ona nispet etmemek gerekir şeklindedir. Bu anlayıştan hareketle Nisa suresi 142. ayetteki “*ve hüve hâdiuhum*” ifadesini gerçek anlamıyla Allah'a nispet etmenin olası olmadığını, bunun Allah'a ancak mecazen nispet edilebileceğini söyler.⁷⁶ Gerek söz konusu ayette geçen “Hâdi” ifadesi, gerekse konuya ilişkin bir hadiste Allah'a nispet edilen “rıfk”ın lafız olarak Allah'a nispet edilmediğini fakat mana olarak Allah'a nispet edildiğini söyleyerek bir ayrıma gider.⁷⁷ Bu bağlamda ona göre gelenek açısından sorun, Allah'a isim olan lafzın, Allah hakkında doğru olan mefhum için söylenmesi değil, Allah'ın zatına söz konusu lafzın nispet edilmesidir. Kemalpaşazâde, bu iki olguyu birbirinden ayırdıktan sonra rivayetlerde Allah için kullanılan doksan dokuz ismin Allah'ın zatına ıtlak olduğunu ve bunda problem bulunmadığını belirtmektedir. Buna göre Kur'an'da Allah için kullanılan her ismin onun zatına ıtlak olduğu söylenemez. Zira Kur'an'da Allah'a nispet edilen “*hâdi*” (tuzak kuran) ifadesi, Kur'an'da Allah'a nispet edilmiş olsa da, onun zatı için söylenemeyeceği düşünülür. Bu ifadeler onun fiiline nispet edilmiştir. Öte yandan bir ahâd haberde geçtiği söylenen “Allah refiktir, rıfkı sever” hadisindeki “*refik*” de böyledir.⁷⁸

Allah'a nispet edilen lafızlar ile ilgili olarak ya Kur'an'dan ya icmâdan ya da mütevatir sünnetten delillerin ancak kaynak olabileceği konusunda itirazların olduğunu da kaydeden Kemalpaşazâde, ahâd haberin delâletinin ise kesinlik ifade etmeyen bir şüpheyi içinde taşıdığını, fakat amelde delil olarak kullanılabilmesini, teolojik bir ilke olarak göz önünde tutar görünür.⁷⁹

Îcî'nin yabancı bir dildeki “*hudaye*” kavramının etimolojik kökeni ve anlamı itibarıyla Allah lafzının müradifi olarak kabul edilmesinin, pratik yaşamda doğuracağı sorunlara ilişkin çekincesini Kemalpaşazâde tartışır. Buna göre aynı dildeki müradiflerin birbiri yerine kullanılmasını onaylamasına rağmen bir başka dildeki eş anlamlı sözcüğün bir kavram yerine kullanılmasını onaylamaz.⁸⁰

73 İbn Kemâl, “Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîffiyetun, 5/494.

74 İbn Kemâl, “Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîffiyetun, 5/ 491, 492.

75 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 175, 176.

76 Bakara 14 ayette Allah'a nispet edilen *isithza*, Allah'ın alay etmesi anlamına gelir. Bu durumda ona müstehzi demek gerekecektir. Fakat İslam geleneği bunu olası görmez ve bu lafzın Allah'a nispet edilemeyeceğini söyler. bk. Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *el-Esmâ ve's-Sifât*, thk: Sa'd b. Necdî Ömer, Beyrut: Muessesetu'r-Risâleti Nâşirün., 2013, 608.

77 İbn Kemâl, “Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîffiyetun, 5/ 494, 495.

78 İbn Kemâl, “Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîffiyetun, 5/ 493, 494.

79 İbn Kemâl, “Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîffiyetun, 5/495.

80 İbn Kemâl, “Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîffiyetun, 5/ 501.

İslam düşünce geleneğinde Allah'a başka dillerde nispet edilen lafızların önemli oranda kıyasîlik zemininde türetildiğinin farkında olan Kemalpaşazâde, bu tartışmayı önemli oranda Devvânî ve İcî'nin yaklaşımları üzerinden sunarken; Râzî ve Gazzâlî'nin metinlerinden istidlalde bulunduğuna dikkat çeker.⁸¹ Buradaki tartışma bir dildeki nispetin o dildeki eş anlamlısının da Allah'a nispet edilip edilmeyeceği noktasına geldiğinde, Kemalpaşazâde, Arapçadaki müradiflerin birbiri yerine kullanılmasını tolare ederken, yabancı dildeki eş anlamlı kullanımını ise onaylamaz. Kemalpaşazâde bu tartışmada Celaleddin Devvânî'nin *Şerhu'l-Adüdiyye*'sini kaynak olarak kullanır.⁸²

Buna karşın Kemalpaşazâde, İslam düşünce geleneğinde kullanılan fakat ayet ve hadislerde geçmediği; dolayısıyla tevkîfi olmadığı halde, Allah'a kıyasî bir yolla nispet edilen "*Vâcibü'l-vücûd*" ve "*Sâniü'l-âlem*" gibi nispetleri ise Allah hakkında uygun bularak kullanılabileceğini düşünür. Bu noktada onun yaptığı ayırım, Allah'ın vasıflandırılmasında şer'in Allah'a nispet etmesine bakılmaksızın ona ilişkin doğru bir mefuma karşılık geliyor ve nispet hakikati ifade ediyorsa Allah'ın bu nispetle vasıflandırılabilmesi yönündedir. Kemalpaşazâde, bu konuda Râzî'nin *el-Metâlibü'l-Âliye* adlı eserine atıf yapar.⁸³

Bu anlayışın gereği olarak Kemalpaşazâde, Allah'a "*Vâcibü'l-vücûd*" ve "*Sâniü'l-âlem*" nispeti yapılabilir; fakat "*Ya Vâcibü'l-vücûd*" ve "*Ya Sâniü'l-âlem*" şeklinde isimleştirilemez kanaatini serdetmiştir.⁸⁴

İcî'nin şarihlerinden Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta; Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve ona tabi olanlar, batıl bir manayı vehm ettirmesinden ve tehlikeli bir konu olmasından ötürü ihtiyaten *tevkîf* görüşünü telkin ve terviç ettiklerini söylemiş ve onların neden tevkîfe yöneldiklerine ilişkin bir izah getirmiştir. Onun bu yaklaşımından hareketle '*batılı vehim ettirmemesi hususunda, insan idraki ile yetinmek ise caiz değildir. Bu durumda şeriatın iznine dayanmak gerekir*' yaklaşımı, güvenilir bir sahil olarak varlığını sürdürür. İhtiyatı telkin eden bu yaklaşım konuya ilişkin bir tutunma alanını ifade eder.

Kemalpaşazâde'nin bu çalışmadaki diğer bir kaynağı ise Âmidî'dir. O, *Ebkâru'l-Efkâr*'da konuya ilişkin "Şeriatın iznin bulunduğu bütün isimlerin Allah için kullanılmasını caiz kılar, dinin Allah için kullanılmasını yasakladığı şeyleri ona nispet etmekten de kaçınır, bunları da yasak kılarız fakat hakkında yasak ve emrin olmadığı alan..." şeklinde çerçeve bir algı ortaya koyar. Bu konuda tevakkuf, yasaklamak ve onaylamaktan kaçınmak demektir. Zira ona göre emretmek ile yasaklamak ancak bir delile dayanır, delilsiz olarak yasaklamaya imkân olmadığı gibi, onaylamak da olası değildir.⁸⁵ Âmidî'nin; '*ya o ya da öteki*' şeklindeki iki değerli mantığın ölçeğini aşan ve daha esnek bir tutumu ifade eden, konunun bazı kısımlarını *hükümsüz bırakma tavrı* ise Kemalpaşazâde tarafından, okuyucuya bir seçenek olarak aktarılarak yeniden gündeme getirilmiştir.

Yaptığı kalamî tartışmaların sonunda Kemalpaşazâde, Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserine atıfla ve oradan ilhamla, İslam kelimelerinde bu tartışmayı önemli ölçüde belirleyen rivayete atıf yaparak, bir anlamda bu rivayetler kümesinin sağladığı verilere sadakati güvenli bir yol olarak telkin etmektedir.⁸⁶ O, bu telkinde bulunurken, rivayetlerin ihtilaf ettiğini, bazılarında esmâ-i ilahiyenin sayılmadığını, hatta İbn Mâce'nin rivayetinde meşhur rivayette söz edilmeyen bazı isimlere yer verildiğini de bilmektedir.

Çalışmanın sonunda ise söz konusu rivayete "bunları sayan cennete girer" ifadesini yorumlama gayreti gütmektedir. Muhtemel iki anlam olabileceğini düşünmektedir. Bunlardan birincisi onları tekrar eden, ezberleyen, koruyan, diğeri ise bunların gereğini yapandır.⁸⁷

81 Enfâl sûresi 17. âyetinde Allah'a nispet edilen "remy" (atmak) kelimesine dayanarak, O'na "Ya Râmî" (Ey Atan) denilemeyeceğini Gazzâlî örnek olarak verir. Bu durum Kur'an'ın Allah'a nisbet ettiği her kavramı geleneğin O'na nispet etmediğini ima eder. bk. Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'i'llâhi'l-hüsnâ*, 175, 176; İbn Kemâl, "*Risâle fî beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyyetun*, 5/ 501, 502.

82 İbn Kemâl, "*Risâle fî beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyyetun*, 5/ 502. Bk. naşirin dipnotu.

83 İbn Kemâl, "*Risâle fî beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyyetun*, 5/ 502.

84 İbn Kemâl, "*Risâle fî beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyyetun*, 5/ 502.

85 İbn Kemâl, "*Risâle fî beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyyetun*, 5/ 503.

86 İbn Kemâl, "*Risâle fî beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyyetun*, 5/ 505- 509.

87 İbn Kemâl, "*Risâle fî beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyyetun*, 5/ 508, 509.

SONUÇ

İslam düşünce geleneğinde Allah'ın esmâ ve sıfatına ilişkin farklı değerlendirmeler yapılmış, bu değerlendirmeler farklı teolojik sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Allah'a nispet edilecek isim ve sıfatların bir karine ve delile dayalı olması gerektiği bir temel ilke olarak kabul edilmiştir.

Râzî ve Gazzâlî, esmâ-i hüsnânın tevkîfi olduğunu, fakat bu durumun sıfatlar için geçerli olmadığını, sıfatların tevkîfi olmasının gerekmediğine kâni olmuşlardır. Allah'a nispet edilen isimler konusunda onların tavırları Kur'an'ın sunduğu imkânlarla ek olarak, onun kudsiyetine zarar vermeyen bir yapı arz etmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.

Kâdî Ebu Bekir Bâkîllânî ise isim ve sıfatların mutlak tevkîfi ya da mutlak kıyasî olduğunu söylemek yerine, Allah'a nispet edilen isimlerin manasının Allah'ın kudsiyet ve tenzihinde bir kusur oluşturmamasına odaklanmıştır. Ona göre asıl olan, mananın ifade ettiği anlam olduğu söylenebilir.

İslam kelimasında esmâ'l-üsnâ hakkında yazılan eserler, doğal olarak zihinlerinde nassın belirlediği bir şablon olan ve bunların sayılı ve belli olduğunu düşünen akımların temsilcileri tarafından yazılmıştır. İlahi isimlerin kıyasî olduğunu düşünenlerin zihinlerinde belirlenmiş bir tablo olmadığı, onlar vahye konu olanların bir model olduğunu düşündükleri, dolayısıyla isimlerin bütününe yansıtmadığı düşüncesinde oldukları için isimleri sayan bir eser yazmamışlardır.

Öte yandan Allah'ın isimlerinin şerî olarak; vaz' oldukları hal üzere onaylanması gerektiğini, bunda bir iştikaka gidilemeyeceğini söyleyenler olduğu gibi, iştikak yapıp yapmakta ölçünün, isim ve zâtta bir kusur ya da eksiklik doğurup doğurmamasında olduğu yorumunda bulunan çevreler de bulunmuştur. Bu noktadan kıstas, *iştikakın cevazı değil, isim ve manada bir eksiklik algısının oluşup oluşmadığı* noktasında olmuştur.

İslam geleneğinde bu konu bağlamında tartışılan bir diğer konu ise başka dillerde Allah'a yapılan nispetin ifade ettiği anlamdır. Bununla bağlantılı gündeme gelen bir diğer konu ise esmâ ile eş anlamlı ifadelerin de Allah'a nispet edilip edilmemesi olmuştur. Bu konudaki genel yaklaşım Arapçada Allah'a nispet edilen isimlerin eş anlamlı olan lafızların Allah'a nispet edilmesinde bir mahzurun görülmediğidir.

Genel çerçevesi tevkîflik ve kıyasîlik ile ilişkili çok sayıda tartışma bu konu bağlamında İslam düşünce geleneğinde tartışılmış, hatta dillerin kökeni tartışmaları da konuya dâhil edilmek istenmiştir. 16. Yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Kemalpaşazâde de bu tartışmaya katılmış ve Allah'a nispet edilen isim ve sıfatların kıyasîliği ve tevkîfliğini inceleyen bir risale kaleme almıştır. O, bu çalışmada hem farklı anlayışları savunan akımlara yer vererek geleneğin bu tartışmadaki dayanaklarını ortaya koymuş, hem de bir yönüyle tartışmayı belirli âlimlerin yaklaşımları çerçevesinde özetlemiştir. Kemalpaşazâde, konu çerçevesinde şu tespitlerde bulunmuştur:

(1) İsmi, müsemmanın aynı mı, gayrı mı olduğu tartışmasına değinir. İsmi çok sayıda olabileceği fakat müsemmanın (isimlendirilen) bir olduğu yönünde tavır takınır. Bu, Allah'a birden fazla ismin ve sıfatın nispet edilmesine olanak veren teolojik bir algıdır.

(2) Dilin kökeni tartışmasına konuyla bağlantılı olarak değinir. Dilin Allah tarafından vaz' edildiğini düşünenlerin konuya ilişkin farklı tavır aldıklarını, fakat insan tarafından vaz' edildiğini düşünenlerin ise daha farklı bir tavır takındıklarını vurgulayarak, tartışmanın dilsel kökenine atıf yapar. Buna göre tartışma teolojik olduğu oranda filolojiktir.

(3) Allah'a nispet edilen esmânın türeyip türemediği tartışması da çalışmada kendisine atıf yapılan tartışmalardandır. Kemalpaşazâde bu isimlerin belirli köklerden türediğini, dolayısıyla müştaklarının bulunduğu anlayışını benimsemektedir.

(4) Dinde Allah'a nispet edilen lafızların korunması gerektiğini fakat Allah'ın uluhiyetine zarar vermeyen lafızların da ona nispet edilmesinde bir mahzur görmediği söylenebilir. Fakat bu lafızlar sıfat ve nitelik olarak Allah'a nispet edilebilirse de Allah'a isim olarak verilemez. Dolayısıyla ona nispet edilen bu lafızlarla dua edilemez.

(5) Kur'an'da Allah'ın kendisine nispet ettiği bazı lafızların ona nispet edilmesi konusunda geleneğin tereddütlerinin farkında olarak, bu konuda sakınca doğuracak lafızların ona nispet edilmemesi gerektiğini savunur. O, takdisi merkeze alan bir değerlendirme yapmıştır.

Kemalpaşazâde çalışmasında Bâkılânî, Gazzâlî, Râzî ve Âmîdî'nin konuya ilişkin görüşlerine yer vermiş, risâledeki tartışmayı büyük ölçüde İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eserine şerh yazan Devvânî üzerinden sürdürmüştür. İcî'nin söz konusu eserine şerh yazan Cürcânî'ye de atıf yapan Kemalpaşazâde, kelimâ çizgide Eş'arî geleneği esas alan bir metin inşa etmiştir. Eş'arî kaynakların beslediği bir tartışma doğal olarak, söz konusu ekolün öngörü ve endişeleri metni şekillendirmiştir.

Bir dil bilgini olan İbn Hâcib'e konuyla bağlantılı olarak atıf yapan Kemalpaşazâde, kelimâ yorumları dile arz eden bir tutum sergilemiştir. Bu durum, onun tartışmayı bir filolojik tartışma olarak gördüğü dolayısıyla konuya ilişkin bir otorite ve hakem arayışını göstermektedir. İbn Hâcib tercih etmesi, sözü edilen ilmî ortamda ulaşılabilen eser olması ile ilişkili olabilir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Furat. “İslâm Düşüncesinde Allah’ın Sıfatlarını Anlama Sorunu”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 1581-1609.
- Altın, Mehmet. *Esmâ-i Hüsnânın semantik tahlili ve geçtiği âyetlerle ilgisi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi: Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, 2015.
- Arvas, Hamdullah. “‘Kelâm’da ‘Ta ‘İm-i Esmâ’: Dil Teorileri Bağlamında İlahî Mânaların İsimlendirilmesi Meselesi”. *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 18/2 (2020), 500-538.
- Bekrî, Hamza el-. “Esmâ-i Hüsnâ’nın Tevkîfiliği veya Kıyâsiliği Hakkında Metodolojik Bir Çalışma”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 3 (2014), 81-113.
- Buhârî, Muhammed b İsmail. *el-Câmi ‘u s-Sahîh thk. Zuheyr b. Nasr 9 cilt. Dâru’t-Tavku’n-Necât*, 1422.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu’l-Mevâkıf*. Çev. Ömer Türker 3 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çınar, Bayram. “Eş’arî ekolünde Allah tasavvuru”. *Erciyes Akademi* 35/1 (2021), 79-110.
- Çınar, Bayram. “Gazzâlî’nin Allah’ın Sıfatları Teorisi”. *Balikesir İlahiyat Dergisi* 14 (2021), 305-335.
- Eren, Şadi. “Kur’an’da Esmâ-i Hüsnâ: Allah’ın Güzel İsimlerine Mazhariyet”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 1-14.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasan. *Kitâbu’l-Lum’a fi’r-reddi alâ ehl-i’z-zeyğ ve’l-bid’a nşr. Hammûde Zeki Gurâbe*. Matbaatu Mısır Şeriketi Musaheme Mısriye, 1955.
- Eyibil, İrfan. *Abdülkâhîr El-Bağdâdî’nin esma ve sıfat anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-İktisad fi’l İtikad çev. Osman Demir*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid. *el-Maksadü’l-esnâ fi şerhi esmâ’i’llâhi’l-hüsnâ. nşr. Abdülvehhâb el-Câbî*. Beyrut: Dâr ibn Hazm, 2003.
- Güçlü, Betül. “Molla Fenârî’ye Göre Varlıkların Zuhûrunda İlahî İsimlerin Rolü”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14/3 (2014), 127-141.
- Hacıbrahimoglu, Hümeýra Sevgülü. “Mâtürîdî Âlimi Ebü İshâk es-Saffâr’ın Esmâ-i Hüsnâya Dayanan Kelâm Anlayışı”. *ULUM* 3/2 (2020), 341-374.
- Halîmî, Ebu Abdullah el-. *el-Minhâc fi şu’abi’l-îmân, nşr. Hilmi M. Fûde*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1399.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b Ahmed İbn. *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi çev. Halil İbrahim Bulut 3 Cilt*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Kemâl, Şemseddin Ahmed. “Risâle fi beyâni enne Esmâillehi tevkîfiyetun ed. Hamza Bekrî vd. 5/473- 509”. *Mecmû’u Resâili’l-’Allâme İbn Kemâl Bâşâ*. İstanbul: Dâru’l-lübâb li’d-dirâsât ve’t-türâs, 2018.
- Koloğlu, Orhan Ş. *Cubbâilerin Kelam Sistemi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Koloğlu, Orhan Ş. “Esmâ-i Hüsnâ’da Tevkîfîlik-Kıyâsîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 231-251.
- Köksal, Emre. *Kuranda Allahın isimleri-cahiliye din kültüründen ilk dönem kelam tartışmalarına uzanan süreçte bir değerlendirme., 2016*. Ankara: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b Yezid el-Kazvîni İbn. *es-Sunen, thk. M. Fuâd Abdülbâkî 2 Cilt*. Dâru İhyaî Kutubu’l-Arabiyye, ts.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Kitâbu’l-tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur el-. *Kitâbu’l-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruçi. Dâru Sadr-Mektebetü’l-İrşad, 2010.
- Paksoy, Kadir. “Allah’ın Doksan Dokuz İsmiyle İlgili Rivayetin Tahlili”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (2011), 91-111.
- Râzî, Fahru’d-din er-. *Levâmu’l-Beyyînât fi Şerhi Esmâillehi ve Sıfat*. Kahire: El-Matbâtu’s-Şerefiyye, 1323.
- Sevgülü Hacıbrahimoglu, Hümeýra. *Ebü İshak es-Saffârın Esmâ-i Hüsnâ Yorumu Çerçevesinde Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yıldız, İbrahim. “Ebü İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 33-64.
- Zeccâc, Ebu İshâk İbrâhîm. *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk*. Dimeşk-Beyrut: Dâru’l-Me’mûn li’t-türâs, 1979.
- Zeccâcî, Ebu’l-Kâsım. *İştikâku esmâ’illâh nşr. Abdülhüseyn Mübarek*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986.

EXTENDED ABSTRACT

Talking about Allāh involves some difficulties because he does not have the characteristics of created beings. The knowledge of a person who knows nothing about the essence and nature of Allāh is only possible through his names and attributes. For, Allāh can only be recognized in terms of his relationship with the universe and man. Therefore, *al-asmā' al-ḥusnā* is of theological importance in terms of shedding light on the relationship between Allāh and the universe and introducing Allāh.

The attributions of the Qur'ān to Allāh give people an idea that attribution can be made to Allāh. However, since the texts do not determine the limits of this, there is no consensus among Muslims on this issue. This theological gap has led to the expression of different views on the subject.

The issue of whether it is permissible to attribute names and attributes that are not found in religious texts to Allāh has been discussed by *kalām* scholars since the early periods of Islamic *kalām* tradition. The discussion of whether the names and attributes of Allāh are *tawqīfī* or *qiyāsī* is a debate in which the Islamic *kalām* tradition shows great interest. While there are scholars who argue that names and attributes are *qiyāsī* among Muslims, there are also those who argue that they are *tawqīfī*.

Although it is clear that the purpose of this discussion is to absolve and sanctify Allāh, different concerns were also influential in the later stages of the discussion. For, the servants' use of these divine names for prayer and worship depends on being aware of them and knowing them. Especially in prayer, believers not only count what Allāh has done, but also add things that praise Him. For this reason, it is emphasized that in attributing names and attributes to Allāh, not only their correctness is satisfied, but also that they should include praise. Those who advocate only *tawqīfism* and in addition to *qiyāsism* are in agreement that only beautiful names can be attributed to Allāh.

In this study, the issue of *al-asmā' al-ḥusnā* is examined from the perspective of Kamāl Pashazāda from three perspectives: (i) Are the names of Allāh *tawqīfī* or *qiyāsī*? Here, it is being investigated whether the names that can be used for Allāh are limited to those reported in the revelation. (ii) Kamāl Pashazāda's comment on the ḥadīth "Whoever counts these names (*al-asmā' al-ḥusnā*) will enter Paradise" and his view on this issue are examined and the *al-asmā' al-ḥusnā* is counted. (iii) Among the names such as 'Āqil, 'Ārif, Chālāb, Faqīh, Khudā, Wājib al-wujūd, it is researched what is permissible to use about Allāh and the answers given to these ideas in the light of classical sources are evaluated.

A number of views have been put forward, which have more similar aspects than different aspects about the *tawqīfism* and *qiyāsism* of *al-asmā' al-ḥusnā*. Although Abū Ḥāmid al-Ghazālī and Fakhr al-Dīn al-Rāzī accepted that *al-asmā' al-ḥusnā* is *tawqīfī*, they did not look for the condition of *tawqīfism* in divine attributes. They took the Qur'ān's narration as a basis in this regard and thought that the names attributed to Allāh should not harm his holiness. Abū Bakr al-Bāqillānī, on the other hand, focused on ensuring that the meanings of the names attributed to Allāh do not harm his holiness and sanctity, instead of saying that names and adjectives are completely *tawqīfī* or completely *qiyāsī*.

The works on *al-asmā' al-ḥusnā* were written by scholars who have a mental pattern determined by religious texts and who think that divine names are numbered and specific. Scholars, who think that divine names are *qiyāsī*, have not written a work that counts the *al-asmā' al-ḥusnā* because they do not have a definite table in their minds and they think that the ones included in the revelation are a model and that they do not reflect all of the names.

On the other hand, there are those who say that the names of Allāh must be approved as Sharī 'ah and as they are and that no derivation can be made in this, and there are also thinkers who accept whether the name and the person cause a defect or deficiency as a criterion in making derivations. Here, not the permissibility of derivation, but whether there is a perception of incompleteness in the name and meaning is taken into consideration.

Another issue discussed in the context of al-asmā' al-ḥusnā is the meaning of attribution to Allāh in languages other than Arabic. It has also been discussed in this context whether the expressions synonymous with al-asmā' al-ḥusnā can be attributed to Allāh. The general approach to this issue is that there is no harm in attributing the words synonymous with the names attributed to Allāh in Arabic to Allāh.

A large number of discussions related to the general framework of tawqīfism and qiyāsism have been discussed in the context of this subject in the tradition of Islamic thought, and even the debates on the origin of languages have been wanted to be included in the subject. Kamāl Pashazāda, one of the 16th century Ottoman scholars, also participated in this discussion and wrote a treatise examining the tawqīfism or qiyāsism of the names and attributes attributed to Allāh. In this work, he revealed the basis of the tradition in this discussion by giving different interpretations, and also summarized the discussion within the framework of the approaches of some scholars.

The findings of Kamāl Pashazāda on the subject can be summarized as follows: He dealt with the debate whether the noun is the same or different from the musammā (named). He has adopted the view that the name may be many, but that the musammā is one. This approach allows more than one name and attribute to be attributed to Allāh. In connection with the subject, he entered the debate on the origin of language. Emphasizing that those who think that language was created by Allāh and those who think that it was created by human beings take different attitudes, he drew attention to the linguistic origin of the debate. This shows that the debate is philological as well as theological. The discussion of whether the names attributed to Allāh are derived or not also found a place in Kamāl Pashazāda's treatise. Kamāl Pashazāda adopted the understanding that these names are derived from certain roots, and therefore there are derivatives. Although Kamāl Pashazāda thought that the words attributed to Allāh in religious texts should be preserved, he did not see any objection in attributing words that do not harm Allāh's divinity to him, except in religious texts. However, although these words can be attributed to Allāh as an attribute, they cannot be given as a name. Therefore, it is not possible to pray to Allāh with these words. Kamāl Pashazāda, who saw the hesitations of the Muslim tradition regarding the attribution of some words that Allāh attributed to him in the Qur'ān, argued that the words that would cause harm should not be attributed to him. He made a consecration-centered assessment.

Kamāl Pashazāda, in his work, included the views of al-Bāqillānī, al-Ghazālī, al-Rāzī and al-Āmidī on the subject, and continued the discussion in the treatise largely through al-Dawwānī, who wrote an annotation to al-Ījī's al-Mawāqif. Kamāl Pashazāda, who also referred to al-Jurjānī, who wrote an annotation to the aforementioned work of al-Ījī, built a text based on the al-Ash'arī tradition in theological line. This debate, fueled by al-Ash'arī sources, was naturally shaped within the framework of the foresight and concerns of the aforementioned school. Referring to Ibn al-Ḥājjib, a linguist, in connection with the subject, Kamāl Pashazāda made theological comments by presenting them to the language. This shows that he is aware of the philological dimension in the discussion and therefore seeks an authority and arbitrator on the subject.